

Чаа чүс чылче — чаа Конституция-биле

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 62 (16367) 2001 чылдың май 29, вторник Ат салган шагы 22.00 Садар өртөз 3 рубль.

ЭННЕ ЭКИ ЧҮҮЛДЕРНИ АП ТУРГАШ...

2001 чылдың май 25-те Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алганы-биле холбаштыр байырлыг хуралга Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д. ООРЖАКТЫҢ ЧУГААЗЫ

Хүндүлүг чангыс чер-чурт-таштар!

Сонгүлда комиссиязынын хүндүлүг кижигүнери! 2001 чылдың май 6-да Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алыр талазы-биле республика референдуму болуп эрткен. Оон түнелдерин Төп сонгүлда комиссиязынын хуралында үндүргөш, бо чылдың май 15-те парла-га үндүргөн. Оон-на референдум болган деп чүве билдир-дир. Аңаа сонгүкчуларын 60,5 хуузу киришкен, оларнын иштинден чаа Конституция дээш 80,5 хуузу бадылаан. Хову ажилдарынын, дача кампаниязынын эгези турга-даа, Бисей хемжи кижир көүрүрүг септеп турарындан Кызыл хоорайнын оң талазы-биле аргыжылга багай-даа болза, референдумга киржилге багай эвес болган.

Ычангаш республиканың девискээринде бөгүн чаа Конституция — Үндезин Хоойлу күштүг болуп турар. Бистер, хүндүлүг өнүктүр, ам-даа өзүлү-биле медресеп билбей турарыбыс ол чорук кончук болушукчу-дур. Төгүчүлөр, политологтар чоорту аңаа үнелели берип, ханы анализизи аңаа бере бээр.

Бо байырлыг хүн чамдык чүлдүрге доктаакаан ийик мен.

Бирээде. Мындыг айтырыг чептү-биле тургустунул келир: 1993 чылдын Конституция-биле чарылганыс бо бе? Оон-биле чарылбаан бис деп харылаар мен, оон эң-не эки чүлдүрлер алгаш, чаа Конституцияда азыртырган бис. Боттарында бүзүредип шыдааан, ниитилелдин амылдарын чаартырынга шалтык болу берген чүгүл ындыг чүлдүрлер биле чарылган бис.

1993 чылдын Конституция-зы эң-не күштүг конституция деп чугаалаар ужурул мен. Эрге-хоойлуг демократтыг күрүже, рынок экономика-лыг, өнүгүүнү хей хевирлериг, хей партиялыг болуп чорукче болгаш шажын-чүдүлгенин азы-буру хевирлериг, кижин эргелеринин болгаш хосталгаларын массалыг информация чепсектеринин хостулуң чайлыш чок баямын камгаалаар деп дугаар документ болуп. Республиканың төөгүзүнде бүгү чонун референдумуна ол бир-ле дугаар хүлээп алды-ган болгаш ону чоң бадылаан. Берге шилчиге үезинде ол улуг ролду ойнаа болгаш республиканың база оң демократтыг чаалап алышкы-нарын камгалаан.

Күрүне эрге-чагыргаларын азыртырган болгаш оларнын боттут ден эргелин Конституция бир-ле дугаар хан-

дырган. Президент езу-чур-мун ол кижирген, ынчалзажок чуртун чаа Конституция-зын көстүп келирге, оң дыка хей чүлдүрлер чуртун Үндезин Хоойлузунга харышкарлыг болу берген. Ол эмин эрттир политикажыттына берген, "бичи уругларзыг" чаагай күзөлдөр-биле долдунган. Республиканың экономика-тиг боттут аргаларында барым-даалаттынмаан, кижилерин эргелеринде болгаш хосталгаларына хамаарыштыр делгей стандарттары кириг-мээн. Ол бүгүнү база катап эде көөр алаарган.

Конституция чорудулга-зын хөгжүдөр болгаш сайзы-радыр талазы-биле бистин баямын камгаалаар чыг болган дээрзин чугаалаар ужурул мен. 1993 чылдын болуш-кунарынын эскерилгелери ону бадылкат турар. Чуртка чангыс аай экономика-тиг, эрге-хоойлуг болгаш информаттыг девискээрин тургузар, күсөкчи эрге-чагырганын бажырымчалыг, кедилг чадаларын улам күш-тедилер, федералдыг төп болгаш федерация субъек-тилеринин аразына, субъек-тилер болгаш тус чер бот-башкарылганын аразына эргелери база бүгүн эргелери аңгылап тургаш, феде-рализмни бажылаар болгаш чуртун бүгү девискээринге чурттагыч чонун амылдар деннелин чоорту деннестирер, күрүненин бүгүн-бүгүн турарын камгалаар дугайында В.В. Путинин чаа эгелээш-киннеринге сорук кирип чурттап турар бис.

Бөгүн сактып көрээлине-рем: бистер ол дугайын чуга-лап, эргелери болгаш бүгүн эргелери Чазактын болгаш чер-чер чагыргаларынын аразына аңгылап талазы-биле көрээлини чарар дугайында Конституцияга эдилгелери киригенин оралдажыш-кынарын камгаалаар бис бе, ийи конституциянын аразына карышкартарын алып эртер талазы-биле эдилгелери кирибээн бис бе, бюджет федерализм дээш чеди чыл иштинде демиселдээр бис бе кай? 1994 чылда Тываны Кы-дыкы Сонгу чүктүг районулга болгаш оларга деннестирген черлерге хамаарыштырган болгай.

Чангыс сөс-биле, чурттуу чангыс аай эрге-хоойлуг болгаш экономикажыг де-вискээриге орутуп чорутууче амылдар бисти албадалкан.

Ийде. Чаа Конституция ону ажилдап кылганын болгаш хүлээп алганын талазы-биле демократчы-зы-биле ылгалып турар. Чонун Улуг Хуралын (сөзди-зини) республиканың Парламентинин эгелээшкени-биле эрткен чылдың сен-

тыбрыда тургустунган Консти-туция комиссиязынын соста-вынга 128 кижик комиссия-нын кижигүнери болгаш оон ажилчы бөлүктери ажилдап турган. Оларнын-биле кады политиктиг азы-буру бүзү-редип кижилери, социал бөлүктери азы-буру назы-харын кижилери, эрге-чагырганын болгаш тус чер бот-башкарылганын бүгү адырларын төлөөлөкчиле-ри ажилдап турган. 30 депу-таттын иштинден 28 депутат оон ажилына киришкен. Чамдык айтырылгар, чык-ээлзэрге, чер дугайында айты-рыг дугайында шийтирин чажыт бадылаашкын-биле хүлээп алган. Электронуг бижилге дамчыштыр хурал-дарын стегораммазын чорудуп турган. Конституцияны ажилдап кылганын мате-риалдарын архивтерини сис-темажыдар дугайында док-таал удаас хүлээп алдынар.

Конституция комиссия-зы 1993 чылдын Тыва Респу-бликаның күштүг болуп турар Конституциянын үндезин кыл-дыр азыртыр болгаш аңаа чамдык эскерилгелери база немелделери кирер арга-ны көргөн. Россия Феде-рациянын Конституция-зынга болгаш хоойлуларына ка-рышкарлыг оон чүлдүрле-ри хей санын, конституция-ларда карышкартарын алып эртеринге берген хуусаанын кызыгарылы, референдумга 1 эгези эскертирени эрге-жок чугулазы бердинге ук варианттын Конституция ко-миссиязынын хүлээп алба-зына чылдааган болган.

Дээш Хурал Конституция талазы-биле болдуну төлө-лини ажилдап кылгаш, бири номчулгасында ону хүлээп алган. Ындыг болзажок бар карышкартарын төлөвиле-дин чайлаптайн турарын барымдаалап көргөш, ону база хүлээп албаан.

Улуг Хуралдын саналда-ан төлөвилел Тываны Кон-ституциянын төлөвилени ажилдап кылгынга үндезин кылдыр алдынан, ол сөзүл-редир эң-не шийги эскерил-гелерге таарышкан.

Конституциянын төлө-виле, оон чамдык чүлдери бүгү-ле ажилчы бөлүктөргө көрдүгөн болгаш оон сонда Конституция комиссиязына көөр кылдыр кирген. Ажил-чы бөлүктүн Конституция комиссиязынын кандай-даа кижигүнери болдуну саналын кирир болгаш ол дээш тур-жур эргелиг турган.

Башталгы эчтеде төлө-вилелдин концепциязын бол-гаш структуралыг, а чүпү-бү-рүз чугаалаар көргөнгени-сонда — ниитизи-биле Кон-ституциянын төлөвилени чү-дүтүзүп көрдүгөн. Комис-сиянын 20 ажыг хуралдары

болган. Комиссияга болгаш ажилчы бөлүктөргө олар-нын кижигүнери кылдыр Дээш Хуралдын депутаттары, Тыва Республиканың Чазак кижигүнери, тус чер бот-башкарылга органнын, хей-ниитинин төлөөлөкчи-лери, эртемденер кижип ажилдап турганар. Төлө-вилел белеткеленин үе-чада бүзүзүнү ажилчы түнел-дерин үндүргөн. Республика солундарына: Президент-ини, Конституция комиссия-зынын Даргазын "Тыва Республиканы чаа Конститу-циянын төлөвиленин дугайында" Күрүне илеткели, Конституция төлөвиленин бүгү чонга таныштырылганын эрттирер дугайында Тыва Республиканың Президе-нтинин меделгели; чаа Конституциянын төлөвиле-биле бүгү чонун таныштыр-ганын үезинде чугаалаан са-нал-оналдарын өөренип көөр, анализээр, учетка алып бол-гаш ниитилештирер талазы-биле ажилчы бөлүктүн Кон-ституция комиссиязын оң-чөдү; Конституция комис-сиязын адрезинге келген Конституция төлөвиленин талазы-биле санал-оналдарын

көргөнгенин түнелдеринин дугайында Конституция ко-миссиязынын оң-чөдү; бүгү чонун таныштыр көргөнгенин түнелдеринин болгаш күрү-нениң федералдыг орган-нарына юридиктиг эксперти-занын түнелдерин көргөнгени сонда Конституция төлө-вилели; 2001 чылдын фев-раль 8-те Тыва Республиканың Дээш Хуралын XXXVI сессиязына Президентиниң, Конституция комиссиязынын Даргазын "Чаа чүс чылче — чаа Конституция-биле" деп илеткели; Конституция тө-лөвилени Дээш Хуралче чорудар дугайында Тыва Рес-публиканың Президентинин меделгели парлаттыган.

Октябрь төнчүзүнде Ко-миссия чаа Конституциянын төлөвилени ажилдап кыл-гаш, юридиктиг экспертизага көөр кылдыр күрүне эрге-ча-гырганын федералдыг ор-ганнарыг чоруткан. Россия Федерациязынын Президе-нтинин Күрүне эрге-хоойлу-луг кол эргелелинде Шүтүг-жамызында, Россия Феде-рациянын Төп сонгүлда ко-миссиязында болгаш Россия-нын Чазактын чанында Хоойлуудулаа база деннестир-тирге эрге-хоойлу эртем-ни институтунда түнелдер алдынан.

Ниитизи-биле төлөвилеге бедик үнел бердинген бол-гаш Россиянын Конститу-циянын чүлдери-биле шоол-луг эвес карышкартар бары демделгелеринген. Консти-туция комиссиязынын ху-ралдарына олар чайлааттын

ган.

Бистин хүндүлүг чонус-тун мурунга бүгү харысал-гавысты медресеп билбешаан, оон-биле сүмелешпей баар аргавыс чок. Моон-биле хол-баштыр Конституция төлө-виле-биле бүгү чонун таныш-тырарына элээн тодаргай доктаарын чепсээр керү-нер.

Бүгү чон таныштыр көөр кылдыр 2000 чылдын декабрь 9-та Конституциянын төлө-вилени "Шын" болгаш "Туу-нская правда" солуннарга хей тиражыг кылдыр парлаан. Өг-бүлө бүзүг оң-биле та-ныжар аргалыг болган.

Чаа Конституциянын тө-лөвиле-биле республика-нын чурттагыч чонун таныш-тырар уеде санал-оналдарын өөренип база ниитилештир-ип көөрүг органнары-биле Конституция комиссия-зы ажилчы бөлүктү тургускан.

Төлөвилелдин танышты-рылганы хамаатыларын чымыштарына, күш-ажыл-чы коллективтерге, партия-ларын болгаш хей-ниги кат-тыжышкына хуралдарына, массалыг информация чепсектеринге идепкейлиг эрткен.

Таныштырылганын тү-нелдеринин талазы-биле ма-териалдар республиканын бүгү кожуунарында болгаш хоойлуларын келтирген. Республиканың Конститу-циянын төлөвилели улуг со-нуургалды болдурган. Таныш-тырылга республиканың 100 ажыг черлеринге, 495 органи-зацияларга, бүдүрүлгелерге болгаш албан черлеринге эрткизген. Аңаа 86 муң сон-гукчулар, оон иштинде Кызыл хоорайга — 110 бүдүрүлгелер-ге болгаш албан черлеринге 16,5 муң хире кижик киришкен.

Чаа Конституциянын тө-лөвиле-биле таныштыр-ылга хамаатылар, күш-ажыл-чы коллективтер, политиктиг партиялар, хей-ниги кат-тыжышкынары болгаш шим-чөзөшкүннөр, оон иштинде "Россиянын аграр партия-зы", "Тываның Аныяктар эвилеги", "Яблоко", "Солидарность-Демократия" сонгүлда блогу, республиканың Сайралык-чылар чөвүлели, РФКП, "Чан-гыс эл-сеткил", "Аныктар-нын чангыс эви", Барымы-үзөлдүг күштерин чөвүлели, Прозвиелдер чөвүлели, Тыва Республиканың Баран бүдү-рүлгелеринин болгаш сайга-рышкыларын эвилели, Тыва-да орус чылдыг хамаатылар-нын ниитилели, "Хостуг Тыва", Тыва Республиканың чылгы-чыларын "Алдын аргамчы" ассоциациясы, "Ала-чурт", "Денишлге дээш" болгаш еске-даа.

(Улангызы 2-ги артыда).

БАЙЫРЛЫГ ХУРАЛ

Тыва Республиканың чаа Конституциязын 2001 чылдың май 6-да референдумга хүлээп алганына тураскааткан Тыва Республиканың Төп сонгүлда комиссиязынын байырлыг хуралы В. Көк-оол аттыг республиканың хөгжүм-ши театрына май 25-те болуп эрткен диннаткан болгай бис. Бо дээрге республика амыдыралына төөгүлүг ужуру-дузалыг политиктиг улуг болушкун болган.

ТР-нин Төп сонгүлда комиссиязынын кижигүнери, референдумунуң девискээр комиссияларынын даргалары, ТР-нин Конституция комис-сиязынын, оон ажилчы бөлүктөрүнүн кижигүнери, ТР-нин Дээш Хуралын депу-таттары, тус черин Төлөөлөкчилер хуралдары-нын даргалары, Чазак кижигү-нери, ТР-нин Президент Администрация-зынын, Чазак Аппарадын, парламенти-зиниң, Төп сонгүлда комис-сиязынын харысалгалыг ажилдакчылары, федералдыг болгаш тус чер органнын удуртукчулары, кожууна-рын болгаш хоойлуларын, хей-ниитинин төлөөлери байырлыг хуралга киришкен.

Тыва Республиканың чаа Конституциязынын төлө-виленин талазы-биле Тыва Рес-публиканың 2001 чылдың май 6-да болуп эрткен референ-думунуң түнелдерин ТР-нин Төп сонгүлда комиссиязынын даргазы Н. А. Ондар таныш-тырган.

Тыва Республиканың чаа Конституциязынын төлө-виленин талазы-биле референ-думну эрттирер дугайында ТР-нин Дээш Хуралын доктаалын езугаар референ-думунуң девискээр болгаш уастан комиссиялары ТР-нин Төп сонгүлда комиссиязынын удуртукчулары-биле 2001 чыл-дың май 6-да ТР-нин чаа Конституциязынын талазы-биле референдумну эрттир-генин ол дынаткан. Рефе-рендум дээрге күрүне амыд-ралына эң чугула айты-рылганы шийтирлээр-биле бүгү чонун (сонгу-назылыг) бадылаашкынын эрттирери болуп. Оон түнел-дерин эрге-чагырганын кай-даа органы сайгарып чуга-лашпа, бадылаас, солуvas, хоойлу езугаар күштүг болу-рун Николай Алдын-оолович айткан.

Референдумга белеткеп ажилдарын ТР-нин Төп сон-гүлда комиссия-зы, референ-думунуң 18 девискээр, 184 уастан комиссия-зы феде-ралдыг база Тыва Респу-бликаның хоойлуларына дүштүр чоруткан. Бо хем-четтерин боттандырырга бүгү деннелин төлөөлөкчи, күсөкчи эрге-чагырга орган-нары, сонгүлда блоктары, политиктиг партиялар, шим-чөзөшкүннөр дузаны чедир-гени демдегелген. Оон ачы-зында республикага референ-дум чогуру деннелге эрткен.

Тыва Республиканың ре-ферендумунуң талазы-биле бадылаашкынын түнелде-ринге ТР-нин Төп сонгүлда комиссиязынын даргазы Н. А. Ондар сөс алгаш, ТР-нин Президентиниң, Конституция комиссиязынын Даргазы Ш. Д. Ооржактын адына ха-маарыштыр чылгы сестерни чугаалаан. Шериг-оол Дизи-жовичиниң билдиргиди уду-туртулгазы-биле Конституция комиссия-зы эки шынарлыг ТР-нин Конституция төлө-вилени ажилдап кылган, ону сонгукчуларын хей куруузу чүлдүзүпүп дөткөнгени ол айткан. Тываның чону мер-ген угаанын көргүзүп, чан-гыс аай эрге-хоойлуг бол-гаш экономикажыг де-вискээр Россия дээш бадыла-ашкынын берген. Бо төөгүлүг болушкунуң-биле холбаштыр бүгү сонгукчуларга, ТР-нин Конституция комиссия-зын кижигүнеринге изиг байыр-ны чедирген. Бо чугула док-умент Тываны чечетелдир-ип чаартып, чонунун амыды-ралын ежиждер дээрзинге бүтүрелин ол илереткен.

ТР-нин Президентизи, ТР-нин Конституция комиссия-зынын Даргазы Ш. Д. Ооржакка Тыва Республиканың чаа Конституциязынын тускай белеткеп кылган бирги хоол-газын Н. А. Ондар байырлыг байдалга тыыскаан. Шериг-оол Дизижович чаа Консти-туциянын сөзүлгелерин өөрү-кү-биле хүлээп алгаш, сие-нада турган ТР-нин Төп сонгүлда комиссиязынын ТР-нин Конституция комис-сиязынын кижигүнеринин шуптузунуң холун тудуп, оларнын ажил-чорудулга-зына четтиргенин илереткен. ТР-нин Дээш Хуралын Даргазы Ш. В. Кара-оолга, Тыва Республика талазы-биле Федералдыг инспектор Т. Д. Монгушка, ТР-нин күрүне архивинин албанынын дар-газы Д. И. Чыдылга, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шынчыл музейинин директору А. С. Комбута ТР-нин чаа Консти-туцияларын сөзүлгелерин база тыыскаан.

Тыва Республиканың Пре-зидентизи, ТР-нин Консти-туция комиссиязынын Даргазы Ш. Д. Ооржакка чүве чуга-лаары-биле сөс берген. (Чу-гаалаа долгу сөзүлгелери бөгүн ууган солунда парлаан). ТР-нин чаа Конституциязын хүлээп алганы-биле холбаш-тыр ТР-нин Дээш Хуралын Даргазы Ш. В. Кара-оол, Тыва Республика талазы-биле Фе-дералдыг инспектор Т. Д. Монгуш байыр чедирип чүве чугаалаан.

Тыва Республиканың чаа Конституциязынын сөзүл-гелерин байырлашкы-биле ты-сыры-биле театрын сцена-зыгча ТР-нин Төп сонгүлда

ЧУРУКТАРДА: Тыва Республиканың чаа Конституциязын бир дугаарында Президент — Чазак Баштыгы Ш. Д. Ооржакка тыыскаан; байырлыг хурал үези. В. САВИНЬКТИҢ тарттырган чуруктары.

гаш күсөкчи эрге-чагырга органнын, ямыларга, ведомстволарга четтир-генин чылгы сестерни чуга-лаан.

Тыва Республиканың Кон-ституциязынын талазы-биле референдумну түнелдерин дугайында ТР-нин Төп сонгүлда комиссиязынын 2001 чылдың май 14-те хүлээп алган доктаалын Н. А. Ондар номчук, таныштырган. Ба-дылаашкынын түнелдерин дугайында референ-думунуң девискээр комис-сияларын протоколдарын езугаар алырга, даңама кирген 157.489 референдум кижикчи-нин, 96.892-зи бадылаашкына киришкен, азы республиканың сонгуу-ргелиг хамаатыларын 61,82 хуузу бадылаан.

Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алы-ры дээш референдумунуң 77.601 кижикчи азы ба-дылаашкына киришкенери-нин 80,45 хуузу бадылаан. Референдумга киришкенери-нин 17 хуузу уду бадылаан.

"Россия Федерациязынын хамаатыларын сонгуу-ргелеринин кол магадла-дарын болгаш референ-думга кижир эргелеринин дугайында" Федералдыг хоойлуна 58 чүлүгте, "Тыва Республиканың референ-думунуң дугайында" ТР-нин Хоойлузунуң 30 чүлүгте дүштүр база референдумунуң девискээр комиссияларын протоколдарын үндези-лештир, ТР-нин Төп сонгүлда комиссиязынын хүлээп алган доктаалын доктааткан кезээде Тыва Республи-каның Конституциязынын тө-лөвиленин талазы-биле ТР-нин референдумун 2001 чылдың май 6-да болуп эрткен, ТР-нин Консти-туциязын референдумга хүлээп алганын айтканын дынаткан.

Тыва Республиканың Пре-зидентизи, ТР-нин Консти-туция комиссиязынын Даргазы Ш. Д. Ооржакка чүве чуга-лаары-биле сөс берген. (Чу-гаалаа долгу сөзүлгелери бөгүн ууган солунда парлаан). ТР-нин чаа Конституциязын хүлээп алганы-биле холбаш-тыр ТР-нин Дээш Хуралын Даргазы Ш. В. Кара-оол, Тыва Республика талазы-биле Фе-дералдыг инспектор Т. Д. Монгуш байыр чедирип чүве чугаалаан.

Тыва Республиканың чаа Конституциязынын сөзүл-гелерин байырлашкы-биле ты-сыры-биле театрын сцена-зыгча ТР-нин Төп сонгүлда

комиссиязынын, ТР-нин Кон-ституция комиссиязынын кижигүнерин чалап үндүрүп келген. ТР-нин Төп сонгүлда комиссиязынын даргазы Н. А. Ондар сөс алгаш, ТР-нин Президентиниң, Конституция комиссиязынын Даргазы Ш. Д. Ооржактын адына ха-маарыштыр чылгы сестерни чугаалаан. Шериг-оол Дизи-жовичиниң билдиргиди уду-туртулгазы-биле Конституция комиссия-зы эки шынарлыг ТР-нин Конституция төлө-вилени ажилдап кылган, ону сонгукчуларын хей куруузу чүлдүзүпүп дөткөнгени ол айткан. Тываның чону мер-ген угаанын көргүзүп, чан-гыс аай эрге-хоойлуг бол-гаш экономикажыг де-вискээр Россия дээш бадыла-ашкынын берген. Бо төөгүлүг болушкунуң-биле холбаштыр бүгү сонгукчуларга, ТР-нин Конституция комиссия-зын кижигүнеринге изиг байыр-ны чедирген. Бо чугула док-умент Тываны чечетелдир-ип чаартып, чонунун амыды-ралын ежиждер дээрзинге бүтүрелин ол илереткен.

ТР-нин Президентизи, ТР-нин Конституция комиссия-зынын Даргазы Ш. Д. Ооржакка Тыва Республиканың чаа Конституциязынын тускай белеткеп кылган бирги хоол-газын Н. А. Ондар байырлыг байдалга тыыскаан. Шериг-оол Дизижович чаа Консти-туциянын сөзүлгелерин өөрү-кү-биле хүлээп алгаш, сие-нада турган ТР-нин Төп сонгүлда комиссиязынын ТР-нин Конституция комис-сиязынын кижигүнеринин шуптузунуң холун тудуп, оларнын ажил-чорудулга-зына четтиргенин илереткен. ТР-нин Дээш Хуралын Даргазы Ш. В. Кара-оолга, Тыва Республика талазы-биле Федералдыг инспектор Т. Д. Монгушка, ТР-нин күрүне архивинин албанынын дар-газы Д. И. Чыдылга, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шынчыл музейинин директору А. С. Комбута ТР-нин чаа Консти-туцияларын сөзүлгелерин база тыыскаан.

Н. А. Ондар ТР-нин Төп сонгүлда комиссиязынын, ТР-нин Конституция комис-сиязынын кижигүнеринин уугу ажил-хектиг бүдүргени дээш улуу-биле өөрүп четтир-генин сестерин илереткеш, бүгү-ле чүлдүрге челиш-кинерлиг болурун күзгүн. Оларга уруглар дириг че-чектерни тыыскаан.

Тоан-оол ХЕРТЕК.

КАРАЖА-КОГАРАЛГА ТАВАРЫШКАНДА

Уерин түнелинде кога-раан хамаатыларын дилээп езугаар Тыва Республиканың Чазактын чанында онза бай-далдар талазы-биле комиссия даразында тайылбырын бээр чугула деп санап тур. "Онза байдалдарын уружундан когаараан Тыва Респу-бликаның хамаатыларын соци-ал камгалаалынын дугайында" 1999 чылдың апрель 10-да хүлээп алган Тыва Респу-бликаның хоойлузунуң 7 дугаар чүлүгү езугаар онза байдал-дарга таваржып, когаараан хамаатылар даразында айт-кан эргелери бар болуп:

онза байдалдардан кога-раан кижик чурттагыч чонун социал камгалаалынын талазы-биле боду хуузуна болгаш коллективтиг дилеттерни тус чер бот-башкарлыга органны-рыгча чорудуп болуп;

онза байдалдар зоназынга чурттап турар үезинде халас эмчи дузанын алып;

онза байдалдарны чайла-дыр дээш хүлээлгезин күсө-дип турар уеде хамаатылар-нын кадымын хара чедир-генде, чидирг дээш компен-сацияны, күрүне страховани-е-зин халаска алып;

онза байдалдар девискээ-ринге чурттагыч чонун камга-

лаар талазы-биле хүлээлгезин күсөдип тургаш, хамаатылар кемдөш, арааш, ажилдар арга-шинээн чидирер болза, пенсия-биле хандырар. Күш-ажылчы арга-шинээн чидир-генин хемчээлин күштүг хоойлуудулгага үндези-лээш, комиссия тургузар;

онза байдалдар девискээ-ринге чурттагыч чонун камга-

лаар талазы-биле хүлээлгезин күсөдип тургаш, кемдөш, арааш, ажилдар арга-шинээн чидирер болза, пенсия-биле хандырар. Күш-ажылчы арга-шинээн чидир-генин хемчээлин күштүг хоойлуудулгага үндези-лээш, комиссия тургузар;

онза байдалдар девискээ-ринге чурттагыч чонун камга-

лаар талазы-биле хүлээлгезин күсөдип тургаш, кемдөш, арааш, ажилдар арга-шинээн чидирер болза, пенсия-биле хандырар. Күш-ажылчы арга-шинээн чидир-генин хемчээлин күштүг хоойлуудулгага үндези-лээш, комиссия тургузар;

онза байдалдар девискээ-ринге чурттагыч чонун камга-

лаар талазы-биле хүлээлгезин күсөдип тургаш, кемдөш, арааш, ажилдар арга-шинээн чидирер болза, пенсия-биле хандырар. Күш-ажылчы арга-шинээн чидир-генин хемчээлин күштүг хоойлуудулгага үндези-лээш, комиссия тургузар;

онза байдалдар девискээ-ринге чурттагыч чонун камга-

лаар талазы-биле хүлээлгезин күсөдип тургаш, кемдөш, арааш, ажилдар арга-шинээн чидирер болза, пенсия-биле хандырар. Күш-ажылчы арга-шинээн чидир-генин хемчээлин күштүг хоойлуудулгага үндези-лээш, комиссия тургузар;

онза байдалдар девискээ-ринге чурттагыч чонун камга-

АЧЫ-БУЯННЫЫГЛАРГА

МӨГЕЙДИВИС

ДЕЛЕГЕЙ — ЭРТКЕН НЕДЕЛЯДА

Эрге-хоойлулуг күрүнеде чурттап турар бис. Кожолорун эргелерин болгаш камгалалын хандырып турар бүтү делегейин эрге-хоойлулар бар. РФ-тин болгаш ТР-ин база хой сангыг хойлулар бар.

Уругларнын эргелерин дугайында КНО-нун конвенциясы — делегейде бүтү чаштарын эргелерин камгалаларын кол документти. Ону бистин чуртувуска 1990 чылдың июнь 13-те СССР-нин Дээди Совети күштүг кылдыр баддылаан. Чаштарын кижилер болуп өзериңге бүтү талазы-биле чууга чүүлдерин ында өөренип көргөн, уругларнын чашы шаа чогулмалыг байдалга турар-даа ужурулуг. Чаштарын калдыкчылы, өзүлдези дээш бүтү-ле чүүлдерин ыгырын улуг кижилер күтүзүп турар, ол дээш харым-салганы алганын херечизи ук документ ол. Кандыг-даа нациянын, эрге-дужаалдын кижилери чаштарын деткир күтүлгелег.

Болгаш социал хөгжүлдө яамызы, № 3 уруглар поликлиникасы, ТР-нин Арбитраж суду, ресконкоиспансер, хоорайнын 2, 7, 15 дугаар школалары, өөредилге килдизи, Күрүне лицейи, ТР-нин Культура болгаш кино яамызы, Күртелерадио, хоорайнын 1, 2 дугаар поликлиникалары, РФ-тин ТР-де социал камгалал фондузу, Статкүркөм, профтөхөөредитте департаментизи, Өөредилге яамызы болгаш еске-даа организациялар-дыр. Тус-тус хамаатилардан ла-раазында кижилерин демделектен тур бис: Е.Д. Пала, А.К. Нурзаат, О.Н. Шогжал, В. Монгуш, Конгар-оол Ондар, Өлчеймаа Ховалыг, Андрей Салчак, Насруллава Джумаидул-Леван, 1 дугаар школаның 4 "б" класзынын өөреникчилери, Чүлдүм Эрес, Даржаа Хертек, Дмитрий Елисеев, Серен-Чи-

мит Киров, Клара Сагды, Тензин Цултем башкы, Елизавета Лопсан, Наталья Донгак.

Буянын 60 кижилерге четтиргенивисти илередип мөгейдивис. Ачы-буян кылдыр келген ачка-херенгиден 43 уругта 200-200 рубльди үлүзүн, оон ангыда номнарны, ойнаа-рактарны, идик-хепти, эм-та-аймаан уругтарга үлүзүн. Бир уругт инвалит колыскага чединген. Оон ангыда ук Топ чым-чак мебелди садып алган, септелгеге херек чүүлдерге чединген. Ам уругтарга "ГАЗель" автомашина кээр.

Кээргенчг салым-чолдуг, берге амыдыралдыг инвалит уругтарга бай-шыдалдыг кижилер дуза катпааны хому-данчыг. Чаштарнын мугаралы оларнын чүрүзүгө дег-бээн. Миллион-миллион орулгаларны хүнүнү-не кирип ал турар бедик эрге-дужаалдыг, миллиард ертектег ордулар-

ны туттуруп турар кижилер берге салым-үлүгелг чаштарга чангыс муң ачка берип шыдавааны чаржынчыг. Бистин кыйгылысты улуг магазинернин бай-шыдалдыг ээлери база дыннаваачаннап эртти-рип каан. Бодумун ажалым-нын айы-биле бүтү сайгар-лыкчыларын болгаш хуу ма-газинернин ээлерин эки билер, таныыр мен, оларнын аттарын-даа адап болур мен. Бурган оларны шиндер й-наан. Ол дээрлигерге болаар-га, пенсционер Даржаа Хертек Лопсанович байлак сеткилдиг, өзүлүг бунжыг кижидир.

Мындыг шала кударачыг хөөн-биле доостум, ыңгалза-даа ак сеткилдиг, буянын кижилер багай кижилерден хой дээрзин билер мен.

Сара ООРЖАК, Россиянын Уруглар фондузуну Тывада салбырышчы даргазы.

1936 чылда ТАР Чазаның Сайыттар Чөвүлелинин Сат Чүрмет-Дажының даргалаашкыны-биле хуралга Барыш-Хемчик, Чөөн-Хемчикте хой малдыг араттарын одар-белчири делгем, тараа тарырынга таарымчалыг Танцы, Каа-Хем, Би-Хем кожууннарже эки тура-биле, күрүне күсели-биле көжүрер дугайында доктаал хүлээп алдыган.

БӨДҮН МАЛЧЫНДЫН — САЙГАРЛЫКЧЫ

Кочетов, Элегес, Межегей суурларда ады-сураа алган эвес, харын-даа Танды, Чеди-Хөл кожууннарда, ылангыч улуг назынныг кижилер эки билер, алыс боттары Тыва Республикага үезинден эгелээш, мал, чер ажалынга сун-дулуг, ук-ызыгурунда кез-жээ, топтук-томаанын болгаш-ныдан чоңунг хүндүткелин чаалап алган Пиче-оол Куулар биле Арбытай Оюнун дугайында оларнын угун салган бо хүнде арат ажал-агылыг Мамай-оол база Дадар Кууларларын дугайын номчук-чуларга таныштырар бода-дыр.

Хой малдыг араттарын одар-белчири делгем, мал өстүреринге, тараа тары-рынга таарымчалыг Танды, Би-Хем, Каа-Хем девискээр-ринче көжүрер дугайында ТАР Чазаның доктаалын езу-гаар Пиче-оол биле Борбак Кууларлар хой малын сүрүп алгаш, уруг-дарынын элерт-кеш, 1939 чылдың чынында Чөөн-Хемчик кожуунун Хайыракан баарында Ээр-Хавактан көжүп үнгеш, чайныч бир-ле эки хүнүнде Элегес сумузуун девискээринде Сонгү-Кавк дээр оюннарны, кыргыстарнын хевис ышакш көктүг-шыктыг чайлаанга хек-тер күштар эдил турар уеде, көжүп чедип келгенер. Ол-ла олчаан ол сумунун хамааты-лары бооп, Көк-Хаакка тараа тарып, чылдың 3-5 тонна тарааны күрүнеге дужаап, артканын чоңунга, боттары-га үезин-хүнезин кылдырып ууртайлап ал. чоорту Кочетов суурга көрей кижиден анмаар салып алгаш, анда шыгжап турар апарган. Ада-чуртун Улуг дайны эгелээри билек, "Бүтү чүвени — фронтуже" деп кылгырыттын ада-биле фронтуга хой малды белекке бергенден орден-хавыага төлөтүп болган. Ыңчангаш ол

кавынын чоңу Пиче-оол Кууларны "Орден" деп адаар апарган.

1947 чылда Молотов аттыг колхозка (амгы Кочетов) кирип, малын салгаш, ол-ла малын олчаан кадаргаш, "Коммунизмни херел" совхозтун хоочун малчыны болган. Ол үезин дугурунда колхоз, совхозка 8-9 муң кире малды өстүрүп, хой продук-цияны, дүктү, ээти хой-биле күрүнеге берген.

Арбытай Оюн колхозтун, оон совхозтун малын малдап, хой чыл дугурунда шанналмакталдыг, үлгүлүг ажал-дап келген. Бо ады кирген малчынар чангыс ажал-агылынын малын малдап, ша-ның кайы-даа үезинде үргүтү кожа-хөлбээ: кыжын — Берг-Дад, Догана, чайын — Межегейинг көктүг-шыктыг чайлаанга малын семиртип, күзүн-чазын Элегес хемнин ол-бо талазынга күзеп, чазап, эң-найралдыг чурттап, ажалдап келгенден уруг-дары база бот-боттарын танып, харын-даа уруглары Мамай-оол биле Дадар өг-бүлө тудуп чурттай берген.

Оон бээр өг-эртил-ле турган. Дадар Куулар "Комму-низмни херел" совхозтун саанчызы болуп, та чеже тонна сүт саап, күрүнеге дужааганы санаары безин берге. Дадар Куулар соци-алист чарыштын тилекчизи болуп, "Күш-ажылдын алда-ры" орденнин III-кү чегреси-биле база медальдар-биле шаннаткан. Тыва АССР-нин Дээди Советинин 4-кү чы-жынын депутат чыраан. А Мамай-оол Куулар уругчу ол ажал-агылынын чолаачызы бооп, яны-бүрү маркатыл ма-шиналарны башкарып келген.

Шаг-шаа-биле, чавылдак көгү-биле турар эвес, үенин аайы-биле алыс боттары са-гынгыр-угаангыр, ажалгыр-

туттунур улус эңдевейи, чер комитетинден сиген кезер, мал оларныга таарымчалыг черни чешээрдеп алганнар. Боттарынын, уруг-дарынын мал-маганын каттыштырып алгаш, мал өстүрүп чораан турлаа Алаак-Бажы улуг хо-нашты шилип алгаш, арат ажал-агылынын сайырадып эгелээш. Бергелер турза-даа, аңаа торулбайн, өргөн чок чуртка дерт чүзүн малдың ба-за дагаа, хаван кажаларын, чуртталга бажынарнын, чу-нар-бажын, еске-даа туду-ларны чоорту кылдып, малды өстүрүп, оон продукция-биле уруг-дарынын, төрелде-ринге, чоңунга ачык-дузаны чедире бергенер.

Бо кыжын оларнын кыш-таанга чорааш, чар чеже-даа улуг болза, едиктиг бүтү ха-рын, мал өдөөн ширби, чаң-гыс черге болуп турарын көр-гөш, мындыг айтырыгны мал-чын Мамай-оол Пиче-оол-овичге салган мен.

— Коммунизм үезинде бе-зин малчынар хой санныг дузалакчылар чыраан. Ол хирезинде чамдыктарының ка-жаазынын ишти-даштыг мын-дыг арыг-сылыг турары ховар болгай, канчап четтиги турар улус боор силер? Каш кижиле малды ажаал турар ирги?

— Ол уеде чамдык мал-чынар боттары малче шоол-лук көрүмөс, мээң эвес, кү-рүне малы дээр хөөнүг база дузалакчылар, сакманчылар кылазын дээш, боттары суур кирип, "суркачыл" чоруй баар чүве — дээш, каттыр-ма-зап, алыс боду баштак, чуга-жыры кончуг кылдыр көзүлдү. — Бистер мында уруглар аязы база чээим ол Волода Куу-лар, колдунда бо бис. Мал челик бестер, өлөк-көржөн колпарар, кыргында, төрүдө үезинде, кыжын улуг соокта, чайнын эзинде уругларын, оолдарын, төрелдерим база

чедип келгеш, удаа-дараа ду-залажы бээрлер — деп харыс берди.

Чоокта чаа ажал-агылым аайы-биле чорааш, кыжын киргеним аалдык баараны көстүп кээр, кириптер дээш машиналыг ээи тыртып чедип келдизин.

Кыштагалаашкынын кан-дыг байдалга эрктеним, мал-дың чаш төлүн кайы кире ал-ганын чаңыл езугаар айты-рып өгөлдөм.

— Бо кыш малчынарга, ылангыч бистерге, таарымча-лыг, соок эвөөш, хар улуг-даа болза, хөрүктөгөөш. Сиген четир, мал кышты ашканын төрүдө үезинде хорамча болбаан. Төрүтүр мал санын-дан хураган, аңай алыр сорул-гавыс боттанган, харын-даа илеринип бажындан ажал-агы болган, күш-деңгели база шыраак — дээш, хой кажаа-зынын мурнунда чадагай ка-жаада хураганнарны, аңай-агылы көргүстү. Чаш төлдү семис, шыраак деп чүезин чарашынып кайдагымыс. — Хой марта, ешук апрельдин бирги чартында төрүтүр кыл-дыр чылдың на элдеригенин ыңчаар чорудар бис, ам шээр мал төрүлдеш шүүт доосту берген — деп, малчын улаш-тыр тайылбырлады.

— Чеже мал кадарып ту-рар силер, олардан чеже чаш төл алдынар? — деп айтырдым. Малчы элээн ур хүлүмзүрүп тургаш, мында диди: — Ва-рыш-Хемчик кожуунда Сам-дар-Кожай деп хой малдыг кижиле бар деп дынаан мен. Ол малын база малынын чаш төлүн санава, ыңчангаш хой малдыг, бай-шырак болган дээр. Колхоз-совхозка безин кирбээш, хуу амыдыралы-биле чурттап чорур. Харын-даа чоок совхозтарынын удуртук-чулары мал бажы планга чет-пейн баарга, оон диленип че-дип кээрге, малын үзүп бе-

рипкеш, тооваз деп база ды-наан мен. Канчап билер, бо билдирмес уеде ыңчаар ба-йыл, хой малдыг болу берзе, аас-кежик ийсаан, ыңчангаш мен база санава кижиле мен — дээш, бажыңче чалады. Хоорай чурттакчыларын дууд чок бажыңа кирип, чин сарыг шайын ижи, даган-тараа-зын, харын-даа тараа-хой-лаан чоотлап, хой-ле чүүлдер-ни сайгарып, чугалажаш та-ныштырыс.

Кандыг-даа өг-бүлөгө сет-килинге таарышкан кайгам-чык чараш, ескээр чугалаар-га, өртүз турбас тураскаал-белек чорур. Кууларын эг-бүлөзине — Мамай-оол Куу-ларын 60 харлаан юбилейи-ге Тыва Республиканың Пре-зидентизи — Чазак Баштыны Ш.Д. Ооржактыг чоруткан а-дресстиг тураскаал бижиле. Оон "өртүз турбас" кези — бирги арында Президент Ш.Д. Оор-жактын тыва тон-хептиг азы кырында олар чур уура тыва кижинин малчын ук-ызыгу-рун херечилеп турары-биле онзагай. Ук-ызыгурунда бе-дүүн малчын чораан өг-бүлөгө республиканың Президе-нтинден оон бодунун чуррун силбил чурбаан байыр че-диринишкенин алырга, чорга-рал, харын-даа аас-кежик дээрзин малчынар сеткил ханып, кандыг-даа шаңналдан артык үнелер дээрзин чуга-лаар болдулар.

Хой санныг уругларын, уйнуктарын ада-иези, ызы-гурулут малчынарга бүтү та-лазы-биле экини күзээш, Ко-четов суурга ТАР-нын догу-наашкынын 80 чыл байыр-лалынын бүдүзүнде ужура-жырын дугурулуп байырлаш-каш, чорутуусу уламчылап аштыныштырыс.

Елизавета КАРА-ООЛ, Күрүнеин телерадиоко-маниязынын хоочун жур-налисти.

ЧЕР ҮНДҮРҮН БОЛГАШ ООҢ ТӨЛЕВИРИ

Чер бойдустун чайгаар бүткен байлаанга хамааржы-даа турар болза, ону ажаллаан дээш үндүрүтү төлөзүн хойлууда айткан. Ындыг болуру чеп. Чүе дже черини эдикчезини кижиле оон ажалын көрүп, орулганы ал турар болгай. Ыңчангаш сөөлү уеде чер дугайында хойлулар, ылангыч чер дээш төлөвирлер дугайында мелээр улустун күчүзгөйин хаара тудуп турары таварыла эвес.

Чер үндүрүтүн күүсөлдөш кандыг чоруп турарын билеп алыры-биле РФ-тин Үндүрүтүлгө болгаш чылдалар талазы-биле ТР-де Эргелелерин кууларай байкактар дээш төлөвирлер килдизинин даргазы Ш. В. Өлчейбенден сонугурап айткандык.

— Шолбаана Владоор-овна, чер дээш үндүрүтүг, төлөвирлерин тургускан ужуру чүе чүе ирги? — Чер дээш төлөвирлер-ни тургускан сорулганы хой талажы болуп турар. Бир кол сорулганы — черни камга-лаар талазы-биле тускай фон-дуларны тургузары болгаш оларнын дузазы-биле черин хөрүзүнүн дужуктурун улга-тырары, чаа черини шин-гээди алыры, черин чеп ажаллаан чедип алыры бо-гаш еске-даа ажалдарны чо-рудары болур.

— Чер дээш төлөвир та-лазы-биле ажаллаанга кан-дыг хойлуларын ажаллап турар силер?

— Ажалга Дээди Хура-дың 1999 чылдың июнь 7-де хүлээп алганы "Чер дээш тө-лөвирлер дугайында" Тыва Рес-публиканын Хойлузуунга даа-ны ажалдап турар бис. Бо хойлу Россия Федерация-зын хойлузу-биле бир демей, чер үндүрүтүн төлө-зү

риниң чурумун, хемчээлин, чигилдерин ажаллаары-нын чурумун болгаш еске-даа айтырылганы хаара тудуп турар. Бо хойлу эзугаар юри-диктиг эргелеп албан черлери болгаш хуу кижилер чер үн-дүрүтүн ийи үзүктөп, сентябрь 15-тен база ноябрь 15-тен орай эвэсте төлөзү ужурул.

— Эрткен чылда чер үн-дүрүтүн чылдызы кандыг болган ирги?

— Чылдан чылче чыг-дынган чер үндүрүтүн хем-чээли өзүп турар: эрткен 2000 чылда каттышкан бюджетче 715,1 муң рубль кирген, азы 1999 чылга деңгээрге, 1,8 ка-тап ескен болуп турар. 1999 чылга деңгээрге, 2000 чылда федералдыг бюджетке кир-ген чер үндүрүтүн хемчээли 2,3 катап, а тус чер бюджетин-ге кирген чер үндүрүтүн хемчээли 1,7 катап ескен. Ын-чаага чылдыңдан үндүрүтүн 20 хуузу республиканын, 50 хуузу хоорай болгаш хоорай деңгелдиг суурларнын бюд-

жетинче, а 30 хуузу федерал-дыг бюджетке кирип турар. Көдээ ажал-агылыг ажалла-ныда турар черлерден үндүрү-түн 90 хуузу кожуунга, а 10 хуу-зу республиканың бюджетке кирип турар.

2000 чылдың планыг онал-дары күүсөтүлүп-даа турза, оон-биле чергелешип чер үн-дүрүтүн өрөш база өзүп турары хомулган. Эрткен 1999 чылга деңгээрге, 36,7 хууга ескен. Чер үндүрүтүн талазы-биле өрөңгө 90 хуузу совхозтарга онаажып турар. Ол өрени кызылары-биле үндүртүг органдары хыналданы болгаш санаашкынын чо-рудуп турар.

— Чер үндүрүтүн тала-зы-биле өрөңгө талтыр чыл-дагыны чүе болуп турарыг? — Колдунда-ла черниг эдикчилерини ээлеп турар шөлүнү хемчээли эвээш кыл-дыр көргүскени, черин өртөөн шын эвес тодаратканы база үндүрүтүн төлөзү үезин са-гынгы турары чер үндүрүтүн өртөөлөгө чедип турар.

— Үндүртүг төлөкчиле-ринге чүе күзээр силер, Шолбаана Владооровна? — Чер үндүрүтүн үндүртүг төлөкчилери үезинде болгаш долузу-биле төлөп турарын күзээр-дир мен. Ынчан чер-нин ажаллап экижир бол-гаш кижиле бурузунун черден алыр орулганын хемчээли база улгадыр болгай.

Борис МОНГУШ беседалашкан.

ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Дээди Хуралынын (парламенти-зиниң) ээтичтелиг 41 сессиясы бодунун ажалын 2001 чылдың май 30-де 9 шакта Дээди Ху-ралдын хуралдаар залынга эгелээр.

Хүн айтырыг:

1. Тыва Республиканың Ча-зак Баштынын ораалакчы-зынын албан-дужаалыг чеп-чешээр дээш дугайында.

2. "Тыва Республиканың референдумун дугайында" Тыва Республиканың хойлу-зунун телекчелерин дугайында (чаа эдилге, ийги ном-чулга).

3. "2000, 2001 чылдарга Тыва Республиканың республика бюджетин дугайында" Тыва Республиканың Хойлула-рынга ескерилер болгаш немелдер кирип дуга-йында" Тыва Республиканың хойлуларын телекчелери дугайында.

4. "2000 чылда Тыва Рес-публиканың республика бюд-жетин дугайында" Тыва Республиканың Хойлузуун күүсөлдөш дугайында" Тыва Республиканың хойлузуун телекчелери дугайында.

5. 2001 чылдың 1 кварта-лында "2001 чылда Тыва Рес-публиканың республика бюд-жетин дугайында" Тыва Республиканың хойлузуун телекчелери дугайында.

Культура амыдыралындан

КЕЛИР САЛГАЛ САЙГАРА БЭЭР

Кызыл хоорайыска бооп эрткен көрүлдө азы ырлар шүүлдиз дээр чүве бе, ыры-лук концерти найсаалдын чурттакчылары магаданы эки-дир. Шаңнал алган 20 дээр ырлар дээш хирезин-де, Светлана Балчырын "Шын" солунда данзылап каа-нында ийи ыры саны ттерес чоруд ийи. (Катталат турар ырлар бар болганындан ын-дык.) Ол авторун болган бо-лушчулуга үнелер бергениге колдунда каттыжар мен.

Сөөлүгү республикада тер-гинерин бирээзи, артист, литератор, башкы мергесил-дик кижиле. 29 харлында озап-ондактан мөчөөз, чедиги класска (Бай-Тайганын Кы-зыл-Даг школаны) бистин баштыңы башкысы чүве. Ырлар шүүлдизин организас-тап тура, тыва чоңун эрги ыр-ларын бодаар турган дыр ийи. Мону черле бир сорул-галыг организастаан эгелек-чилер бар-ла болгай.

В. Көк-оолдун "Байлак чур-тум" деп ыры канчап дээрге кирибиз баар деп, күүседи-чилер тывылбаан чүве ирги бе? "Баян-Дугай" деп ырыны

тиг эки ырлар дээрге сана-кын чөп, күүседикилерин база онзагай болган чүве-ле мынаан.

Бодум дугайыг К. Тоюнун "Ыраажы кыс" деп ырызы шаңнатканын магадал таар-зылган. Ол ырыны Констан-тин Чазанович Тоюн бодунун өөнүн ишти Каакайга турса-кааткан дээр чүве. Сөзүдү, аялганы-даа ол автордуу. К. Тоюн бодунун үезинде Тыва ховар талантылыг оол-дарының бирээзи чораан. Хол бөмбүгү республикада тер-гинерин бирээзи, артист, литератор, башкы мергесил-дик кижиле. 29 харлында озап-ондактан мөчөөз, чедиги класска (Бай-Тайганын Кы-зыл-Даг школаны) бистин баштыңы башкысы чүве. Ырлар шүүлдизин организас-тап тура, тыва чоңун эрги ыр-ларын бодаар турган дыр ийи. Мону черле бир сорул-галыг организастаан эгелек-чилер бар-ла болгай.

В. Көк-оолдун "Байлак чур-тум" деп ыры канчап дээрге кирибиз баар деп, күүседи-чилер тывылбаан чүве ирги бе? "Баян-Дугай" деп ырыны

Ховалыг Кайгал-оол анаа кү-седипкен болза, шилиндек кире бээр турган деп бодаар мен. С. Базыр-оолдун "Чаа-Хөлдүн адында" деп ыры бодунун үезинде дээр ыры турганын шын. Тыва улустун ырызы "Кызыл-Чырааны" 1960 ажыг чылдар үезинде сесерливиестин ногаан теат-рынга, адын ам сактып шыда-вадым, 22 харлыг моол эр ар-тист арыг тыва дылга күүсө-дилтерге, көрүкчүлөр шупту туруп кээр чорааныгай. Ол ырынын сеткилдиге илгер-күчүлүг анык моолдун тыва дылга күүсөлдөзү ол хире стрүп болганы мынд.

Аныктар хамаанчок на-зыдай бергенерде ол чиг-ине тыва ырыны күүседи-риг ховартаан-дыр. Ынчангаш ындыг ырлар даныжыг кир-бээни ол. Оон башка үстүнде айтканым бо ырлар "Али-маа", "Чалы ым" дээр чиг-житиг ырлардан чээр боор-дан башка, дорайтаас дээр мен. Найсылаалда, театр дол-гандыр талантылыг анык-тарын деңизин чаа бергени ындыг боор.

Ол авторун айтканы

дег болган чүве, шынап-ла, болган дээр. Канчаар дээр, тилекчилерге байыр чеди-рер артканы ол. Ынчалажок сеткилге кирбес бир мындыг чүе бар-дыр. "Кара кара характер" деп ырыны Айдын Мортал-оолдун алгазы-биле ырлаан дээр-дир, чүе мын-дыг? Р. Кенденбилдин аял-газы багай апарганы мындиг бе? Эрги аялганы дика эки ышкыжыгай. Бирги вариант, ийги вариант деп компо-зитер-биле маргыжар күзел менде чок. Ынчалажок бир кижиниң чогаалы эде кылк-саарлан бисте чок эвес бол-гай. "Хайраан ботту" безин чаартыскаарлар турган деп номчаан мен. Мындыг чаңчыл чараш эвес.

Амгы 100 чылдың дээр ырларын көрүп, дынйа дээр бис деп чүвени бөгүтүп 18 хар-лылар безин чугалаарындан дилтикпес ужурул. Келир салгалдар оон сайгара бээр ынаан.

Михаил СУНДУЙ-ООЛ. Ак-Довурак хоорай.

Седен ХЕРТЕК.

БАЗА БИР ЭРТЕМ ДОКТОРУ

гаш херечизи болуп турар. Чоннун дэлы — чоннун эң-не хайралыгы кезээ, оң унелиг эртинеи. Ындыг төлөздө оон бүтү чажыттарын, тывызын, онзагайын шинчилээри дээр-ге-ле ук чоннун төөгүзүн бирден бирээ чокка сайга-рары, оң амыдыралын шин-чилээри, оң национал куль-туразын, шажынын, нияти

психологияны күчсүзгөйлөт-
өөрөңлөп көөрү-дү.

Каапыр-оол Алексееви-
чинин дүй эртемикин дегем-
орунуче херик базымнары-
тыва чоңунд база чедийшик-
болуру чутаажок.

"Эки үзүр — элеч чиптес-
алдар" дээр болбай. Во че-
дишкисин К.А. Бичелдинин
тыва чоңунд, терзөн чуртуна
баралтаканынга өөрүш-
култүг чоргаларыгысты иле-
редип турт бис.

Улына ОПЕЙ-ООЛ,
Куруне Думазыны депу-
тадынын Москвада дуза-
лакчызы.

Спорт
ИДААЛАР
...эз ажыл-агыйның алдарлыг
...и Куулар 50 харлаанынга
...райга ийи кожуун чергелин
...тай айның ийиги чартында
(Чыраа-Бажы) үжүрлешкен
...Чадаана хоорайның спорт
...школазының тренер башказы

Мерген Куулардын ө-үзүлсө
ийткен чар ээлзэн анык мөгө
ге өрткүткүт бөлзөн берген.

Эш болгаш дөрт дуугар
челерни үлөшкөн Айдар
Куулар (Шем), Шарай Айыр
(Каа-Хем) аткагар Алданы
Маалыр олтыр көлөз ажил
агый будурдугузеинин чолпаа
чыгы Алексей Ондарнын ө-
бүлөзү өрткүткүт бөлзөн
берген. Тыва хурушке алды
дуугар чедир чар ап хуруш
кеннерин Дарый-оол Куулар
нын төртүүтүгүн хүүнүн би
онзагай байырлалына ки
ришкен албан чөлпери, орга
нициялар, төрөл бүктүктү, с
еерлер болгаш спорт мөгө
йчикчилери акша-хоронги
өрткүткүт белектер-биле дет
кээн.

Мерген КУУЛАР.

ЫГНЫҢ ЫЛ ОЮ

ИЙИ ДЫЛДЫГ КИЖИЛЕР ХӨЙ-ЛЕ БОЛЗУНАМ

Ыдыктыг байырлал-биле, ха-дунма!
Сүзүглел-биле хелин
Тензин ЦУЛТИМ.

АЛГА

ттыг уран чүүл төвүнче **ИЮН**
ик кожуунун Сарыг шажын
дыктыг Эртемин үндсизлээн
ашкынның иезинден 2845 чыл
ага бодараанының, Чырык
ениннн база Өндүр Чыргалан
өргүл-сузлалынче чайгылыш
пыр байырлалының ыдыктыг
и үлелер бодарал, бүтүдөгө

ТУР БИС

таш бөдүүн бижик машина-
рыны 1000-1500, өскезин - 500-
ар. **3-37-25; 3-35-73** (ажыл
Алба)

и республиканың урулгар
жок Виктор Павловичиге оң

**Серенмаа
ОВНАНЬЦ**

оң төрөлдөринге, чоок

ИНН—1701008465;
Чечсектериниң талазы-биле
эргелеленге бүртүктеттинген.
Төвк типографиязынга парлаан.
Жу-биле дүүштейн барып болур.
Тры харьылаар.

10